

Ramón Mariño Paz: *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, 1998. 582 [4] pp.

Para valora-la importancia desta obra é preciso, obviamente, mirala por dentro, mais tamén contemplala no devalar dos estudos de lingüística galega. Por isto empezarei por ofrecer unha breve panorámica dos estudos de historia da lingua galega que permita medi-lo avance que representa a aparición da *Historia da lingua galega* de Ramón Mariño.

Nesta altura xa non viven os estudos lingüísticos sobre o galego aquela situación de penuria que levou a Dámaso Alonso a falar a comezos dos 60 do seu “increíble atraso” (1962: 16). Case catro décadas de traballo conseguiron formar e asentarse grupos de investigación que dinamizaron a lingüística galega coa introdución de modernas metodoloxías e posibilitaron a atención ás moitas e variadas disciplinas lingüísticas. Entre elas distínguise a historia da lingua por atrae-lo interese dun número considerable de estudiosos, tal vez por ser asemade das de maior relevo e das menos cultivadas. Se consultámo-lo apartado “Historia externa” da *Guía bibliográfica de lingüística galega* (← 3.2) comprobamos que no tempo no que Dámaso Alonso expresaba o seu lamento este acaíalle ben á historia da lingua, pois non había máis de seis traballos desta orientación. Mesmo na década seguinte continuou a mesma tendencia (4 estudos), que non se invertiu ata as décadas dos oitenta (22) e, sobre todo, dos noventa (51). Nesta última xa se distingue Ramón Mariño desde os primeiros anos por ser un dos máis serios e prolíficos investigadores, atento moi especialmente á Idade Moderna e ás primeiras décadas do século XIX, que axeitadamente denomina a “Antesala do Rexurdimento”. Estes seus traballos comparten coa inmensa maioría dos outros citados na *Guía* o carácter parcial que lles confire a limitación a un período concreto da historia, independentemente do formato da obra (artigo de revista, libro, folleto...). Cumpría -e segue a cumprir- a realización de investigacións e estudos parciais que ben entretecidos fosen levando o estudioso -ou simplemente curioso- á formación dunha visión de conxunto que permitise recoñecer de forma clara e inequívoca os pasos da lingua galega no seu discorrer histórico, moi en especial aqueles que xogaron un papel determinante. Malia estas lagoas que aínda afloraban no panorama, a necesidade -sentida desde había décadas- de dispoñer dunha obra de conxunto sobre a historia da lingua impulsou o esforzo do autor durante bastantes anos, nos que foi botando luz en sectores escuros do pasado que pexaban a consecución dunha obra completa e compensada:

Con todo, coído que hoxe en día sabemos xa sobre o pasado do noso idioma cousas suficientes para con elas artellar un libro ben estruturado e non descompensado, un libro que fale de tódolos aspectos esenciais da historia do galego sen deixar na sombra ningún gran período, ningunha grande cuestión. Isto é xustamente o que eu, con maior ou menor fortuna, pretendín facer con esta *Historia da lingua galega* (pp. 11-12).

Dos traballos de conxunto que había publicados con anterioridade pouco se podía tirar en limpo como modelo a seguir ou a enmendar. Os máis deles foron concibidos como sínteses e moitos incluídos como partes ou capítulos de obras conxuntas (García 1988, Chacón 1979, Carballo Calero 1980, Álvarez - Fernández - Xove 1980, Filgueira Valverde 1980, Brea López 1994, Santamarina 1994) ou publicados como material de apoio ó ensino secundario (Pérez - Reboleiro 1987). En realidade pódese dicir que a lingüística galega esperaba desde había moitas décadas a aparición da súa historia da lingua, na cal puidese verse reflectida a sociedade galega e na que o estudioso e o investigador topase os materiais e as claves de interpretación dos máis de 2000 anos de vida do idioma. Cábelle a Ramón Mariño o enorme mérito, entre outros ós que aludirei máis adiante, de saldar *cum laude* esta débeda que desde os tempos de Frei Martín Sarmiento asumira a filoloxía galega. É a súa unha obra revestida da importancia que se lle concede á *Historia da lingua portuguesa* de S. da Silva Neto na filoloxía portuguesa ou á *Historia de la lengua española* de R. Lapesa na filoloxía española. Ademais a súa publicación actuou como estímulo do interese por esta disciplina lingüística ó verse prontamente secundada pola aparición da *Historia social da lingua galega* de H. Monteagudo (1999).

Referireime de entrada ó **título**. A súa elección é satisfactoria, pois o que o autor deposita na obra non defrauda as expectativas que suscita, algo que xa empeza a ser frecuente na actualidade. A súa sinxeleza anuncia asemade esencialidade e completude de miras á hora de fixa-lo obxecto. De forma plenamente xustificada ningún adxectivo, á parte o patronímico *galega*, restrinxe o alcance no enfoque e, efectivamente, é esta unha historia na que non se pode dicir que falte ningún dos puntos de vista pertinentes (os da historia, o da sociolingüística, o da gramática histórica, o da dialectoloxía, o da historiografía lingüística...).

As **preocupacións metodolóxicas** son expresadas de forma sucinta nunha breve e ben medida introducción que responde ó epígrafe “Historia de Galicia e historia da lingua galega”. O autor pon especial énfase no sinalamento da importancia que para a vida das linguas ten o conxunto de condicionantes -culturais, sociais, económicos, políticos, etc.- que actúan sobre as comunidades de fala. Nas súas propias palabras, a “historia dunha lingua non é senón unha manifestación máis da historia do pobo que a fala” (p. 13). Son consecuencia directa disto feitos de índole distinta; no plano social e psicolóxico é evidente que ó longo da historia as ideas sobre as linguas foron e son traslado das ideas e teorías sobre os países e comunidades correspondentes; no plano da estrutura interna advirte e defende R. Mariño un certo grao de determinación do sentido do cambio lingüístico, baseada nos “factores sociais, políticos e culturais” (p. 15). É a das linguas, pois, unha historia sometida á dialéctica social na que, como produto, leva a impronta dos seus permanentes recreadores.

Como en toda historia, imponse a delimitación de grandes períodos e o autor decántase na introducción pola proposta de X. R. Barreiro (1982a: 49) para o discorrer histórico de Galicia:

- I.- Formación e consolidación da comunidade galega.
- II.- Sumisión desta comunidade.
- III. Lento e difícil camiño de recuperación da autonomía.

Esta decisión é perfectamente coherente co manifestado a respecto da relación existente entre sociedade e lingua e impón de seu unha estrutura tripartita para o libro. Acertadamente o autor opta por “estirar” un pouco o índice e estrutúrao en catro grandes capítulos, dos cales os dous primeiros cobren a 1ª das tres fases de Barreiro. A longa duración do período (15 séculos) e a heteroxeneidade de situacións históricas que se foron sucedendo fan recomendable a división en dúas subfases. Con isto corríxese na exposición a descompensación intrínseca ó proceso histórico da lingua galega, lento e vagaroso na fase de constitución e máis acelerado nas fases sucesivas. Con todo, aínda que Mariño reducise a tres o número de capítulos non incorrería en vicio de descompensación, pois atendería ós tres núcleos históricos vertebradores da dinámica da lingua e da sociedade galegas.

Ocuparéime agora da **microestrutura** da obra, emanada da metodoloxía adoptada e na que estea a organización da información correspondente ós distintos períodos. Con bo criterio non se aplica o mesmo molde a tódolos períodos, posto que o que se coñece deles varía ostensiblemente duns ós outros. Canto máis recuado é o período máis difícil é dispoñer de datos e, en consecuencia, máis difícil é -se non imposible- satisfacer tódalas perspectivas. O autor presenta o esquema óptimo nas fases II (← III) e III (← IV). Nel ábreanse seis camiños mediante os cales se artella a visión que o autor se forma e transmite do pulso do idioma nun treito da historia: a) marco histórico; b) dinámica social da convivencia do galego con outras linguas no seu territorio -nomeadamente o castelán-; c) cultivo, defensa e reivindicación do galego; d) os cambios lingüísticos internos; e) as preocupacións centradas na consecución ou fixación dun modelo de galego escrito; f) o estudio filolóxico do galego. Na aplicación deste modelo de organización ós capítulos 3 e 4 vese obrigado R. Mariño a operar distintamente cos apartados c) e f), no que considero unha decisión acertada. Debido á grande actividade desenvolvida nos séculos XIX e XX efectúase para eles unha síntese coa cal se chega a unha visión panorámica, ás veces próxima á telescópica, que contrasta coa normalidade de enfoque aplicada ós séculos XVI, XVII e XVIII e que pode facer pensar, de forma equivocada, nun exceso que leva o enfoque ata a visión innecesariamente microscópica. Creo que a aposta do autor foi a correcta, pois se se aplicase o enfoque co grao de normalidade na aproximación ós séculos XIX e XX rebasaríanse amplamente as dimensións dun libro e saíríase da liña de exposición compensada que desde o principio suscribe o autor. Desde logo non repercute negativamente sobre o lector, senón todo o contrario, pois o camiño contrario -o da síntese xeral- apartaría información dos Séculos Escuros non sempre boa de recadar.

Para a primeira fase (← I e II) non tería sentido a inclusión dos apartados b), c) e f), pois ou non se desenvolveu a actividade ou resulta imposible recabar información sobre ela. Por este motivo R. Mariño prefire servirse dunha exposición orientada pola liña cronolóxica na cal se atende en cada tramo e de forma ordenada a aqueles feitos e circunstancias dos que, habendo noticia, é preciso dispoñer para forma-lo mosaico. O período da implantación da lingua latina na sociedade galaica (← I) é presentado ó compás do mecanismo da substitución das linguas prerromanas. Del salientase a achega léxica destas ó latín galaico en forma de elementos de substrato, con moito o aspecto máis estudiado pola lingüística de corte diacrónico para este período. Na “longa viaxe” que vai do século V ó XV (← II) o primeiro punto de interese é o marco histórico, que se traza de forma

xeral e sumaria ó comezo e máis matizada en envites posteriores. Dos séculos inmediatamente posteriores á época latina aténdese sobre todo á contribución que ó galego fixeron como linguas de superestrato as xermánicas e o árabe. A fase seguinte é vista desde o punto de vista da dinámica de convivencia da lingua oral coa tradición escrita, aferrada fortemente ó latín (aptdo. 4). O período que vai do século XIII ó XV é obxecto dunha atención moito máis demorada. A existencia de información de tipo histórico e, sobre todo, a aparición de abundante documentación romance abre a dimensión interna do idioma, que se ve amplamente recollida en torno a varios centros de interese: no plano xeral, o distanciamento progresivo do romance ó norte e ó sur do río Miño (aptdo. 5) e as evidencias da variación xeolectal neste período (aptdo. 6). No plano escriptolóxico teñen un tratamento propio a realidade plural ou tal vez híbrida da área de influencia galego-leonesa (aptdo. 8) e en moito menor medida o alento crepuscular da poesía galego-castelá (aptdo. 9). Constitúen tamén apertura de perspectiva o seguimento da percepción social do grao de diferencialidade entre os romances peninsulares (aptdo. 7) e o cultivo escrito do galego neste período, ó carro do cal se introduce no aptdo. 10 un primeiro balance da dinámica galego / castelán, no que non se deixa de facer un seguimento dos hábitos lingüísticos na oralidade.

O **caudal da información** vén repartido nos catro capítulos nos que se organiza o libro. Cómpre dicir en primeiro lugar que para a súa redacción tívose en conta toda a bibliografía existente, sen exclusión da máis recente. En todo momento o lector está informado das fontes nas que se fundamenta o autor, xeralmente mediante indicación de rodapé ó comezo do apartado. Esta explicitude dálle á obra un valor engadido, ó converterse nunha estimulante invitación a lecturas complementarias que agrandan o arco de coñecemento. Este exercicio deixa ver que o que fai o autor non é unir pezas previamente fabricadas, senón crear un discurso propio, ben planificado e organizado, resultante do perfecto coñecemento da realidade dos feitos e da reflexión sobre os mesmos. Creo non equivocarme se digo que esta obra é ó mesmo tempo unha historia da lingua e unha pequena historiografía crítica da historia da lingua galega. Merece unha especial mención a elaboración do capítulo III, dedicado á Idade Moderna. Non esaxero ó dicir que merecería en por si o formato dun libro independente, pois á amplitude na información -en moitos casos novidosa e produto de fonda investigación- únese un persoalísimo e anovador punto de vista que só pode brindar o traballo de moitos anos de esculca no período, o que fai de R. Mariño o mellor especialista, xuntamente con J. L. Pensado, dos nosos Séculos Escuros.

No **capítulo I** (*A latinización da Gallaecia*) tópase unha posta ó día totalmente actualizada da implantación da lingua latina na comunidade galaica. Escapa o autor da tentación do simplismo e introduce sen ambaxes a problemática do recoñecemento da identidade dos poboadores prerromanos. Presenta esta cuestión como un terreo esvaradío e subscribe a idea do polimorfismo constitutivo: “Si sabemos que non podemos falar de un único pobo prelatino, nin de unha única lingua, nin sequera de unha única familia de linguas” (p. 18). Seguindo os estudos clásicos de Hubschmid, agrúpanse os elementos de substrato prelatino en dous grandes grupos: preindoeuropeos e indoeuropeos. Nos primeiros distínguese entre aqueles que teñen correspondencia no éuscaro (camada euroafricana, camada hispano-caucásica e outra(s) de difícil concreción -nesta orde cronolóxica-) e

aqueles que carecen de tal correspondencia. O compoñente indoeuropeo prerromano comeza co enigmático elemento paracelta ou sorotáptico e consolídase finalmente co elemento celta. R. Mariño esténdese amplamente na presentación dos constituíntes considerados celtas do galego e non elude o risco que supón tomar partido en asuntos tan delicados como a etimoloxía; así non dubida en negar, seguindo a Piel, para *Becerreá, Melide e Padrón* etimoloxía celta, en contraposición á opinión de Coromines, que por veces peca dunha certa celtofilia para o galego. A outra cara da situación é abordada coa amplitude que permite o seu grao de coñecemento. O marco histórico trazado é preciso e suficiente, e non faltan informacións valiosas referentes á dimensión sociolingüística do proceso de substitución. No plano propiamente da lingua tócanse tódalas febras sensibles, con especial atención á posible variación xeográfica no latín hispánico, da que se vén falar de antigo en termos de “latín conservador” (Hispania Ulterior) e “latín innovador” (Hispania Citerior), que estaría na base da distinción que fai Harri Maier nos romances peninsulares entre o galego, o portugués, o astur-leonés e o castelán, por unha banda, e o aragonés e o catalán pola outra. Mariño prefere gardar unha postura de cautela, requirida pola complexidade dos feitos e pola grande distancia que nos separa deles: “A meu parecer, esta explicación ten un esencial fondo verdadeiro, pero é obvio que non se debe interpretar extremosamente esta concepción dual do mapa lingüístico hispanorromano, xa que a diversidade dialectal foi sen dúbida bastante complexa. Por outra parte, tamén hai que manexar con suma prudencia e relatividade os adxectivos *conservador* e *innovador*, pois nin a Iberorromania centro-occidental se mantivo indeclinablemente aferrada ás formas latinas máis antigas nin a oriental deixou de ignorar nalgúns casos certos cambios que se daban no oeste” (p. 47). Outros factores da latinización que se consideran son a procedencia dos colonizadores, a cronoloxía da romanización e a posición xeográfica no orbe latino, coas súas peculiares condicións sociais e políticas.

O extenso **capítulo II** (*A longa viaxe medieval [séculos V-XV]: o galego, entre o latín e o castelán*) comeza cunha breve síntese histórica que serve para enmarcar tan prolongado período. Da dominación xermánica destácanse os restos lexicais e, sobre todo, o legado onomástico, do que se presenta unha visión moi completa baseada nos traballos fundamentais de J. Piel, entre outros. A contribución árabe á constitución do galego é ponderada sobre o paralelismo cos feitos históricos, que falan do establecemento dunha fronteira estable no río Miño xa no século VIII e un século e medio despois no Douro. A chegada dos arabismos produciuse maiormente pola intermediación doutras linguas (mozárabe, castelán, portugués). A emancipación do romance con respecto ó latín é explicada no contexto xeral da Europa occidental, na que xogou un papel fundamental a reforma carolinxia en Francia e a súa gradual difusión ó resto dos países europeos. Claramente na liña de Wright, considera Mariño que latín e romance foron sentidos como variedades escrita e falada da mesma lingua e que a separación conceptual tardou en producirse, non sendo descartable mesmo que fose posterior á aparición da escrita románica. Estes foron os condicionantes que actuaron sobre a evolución da representación gráfica da lingua, que toma asento inicialmente coa introdución de formas romances en documentos latinos (aptdo. 4.2) e se perpetúa coa aparición da escrita plenamente romance. A esta última préstalle Mariño unha atención especial e por iso se detén nas características da lingua das primeiras documentacións romances: a *Noticia de Torto* e o *Testamento de Estevo Perez* (aptdo. 4.3). A aparición da escrita romance marca o inicio do último período medieval, que Mariño

caracteriza cunhas precisións mínimas, pero moi matizadas, do marco histórico. O feito máis destacado -decisivo para Mariño, que segue a Lorenzo- é a separación política de Galicia e Portugal, consecuencia da non inclusión do territorio galego na formación do reino de Portugal a mediados do século XII. De acordo con isto, é tamén este o punto de vista desde o cal revisa Mariño os aspectos lingüísticos. Nun extenso apartado (5.2) presenta unha historia completa do proceso de diferenciación da lingua ó norte e ó sur do Miño, na que, ademais de facerse eco dos traballos imprescindibles de Lorenzo e Maia, elabora argumentos propios baseados no coñecemento directo que ten dos textos medievais. Debo dicir que eu preferiría topar un tratamento distinto deste período, máis atento ás raíces e á singularidade do idioma neste período, sen que todo se focalizase desde a dualidade galego/portugués. Máis importante que isto foi, na miña opinión, a evolución interna, á que se lle presta pouca atención, contrariamente ó que se fai tanto cos períodos anteriores coma cos posteriores (para a Alta Idade Media, cf. p. 76; para as Idades Moderna e Contemporánea cf. ← III, 4 e IV, 4). De tódolos xeitos, non se trata dun erro, senón dunha ausencia de fácil solución e non descompensante do capítulo nin do libro. Paréceme polo menos tan necesario, por aludir a algo presente no capítulo, como a introducción da información dialectal (aptdo. 6). Nesta mesma liña de certa discrepancia na organización dos materiais creo que os apartados 4 (*Latín e romance na Idade Media. A elaboración dos primeiros textos en romance galego*) e 8 (*Os textos galegos leoneses*) se poderían fundir. Este último enténdese moito mellor incluído no proceso de formación e fixación dunha *scripta*, que antes de ser galega e portugués deba ser galego-leonesa -ata mediados do século XIII-, e tamén ten máis sentido estudia-los textos galego-leoneses (os *Fors de Castelo Rodrigo*, as versións do *Fuero Real* e das *Flores de Derecho* e a versión do *Fuero Juzgo*) conxuntamente coa *Noticia de Torto* e o *Testamento de Estevo Perez*. En calquera caso, é unha simple cuestión de organización que para nada pon en cuestión o grande acerto acadado na elaboración do capítulo II. Por outra banda, tamén se podería pasar a 4 o apartado 7, do que é a continuación natural e no que se presenta o debate identitario latín/galego, máis tarde convertido en galego/outros romances.

No apartado 10 (*Áreas de cultivo do galego na Baixa Idade Media e os inicios da penetración do castelán en Galicia*) faise repaso esquemático da produción escrita en galego, con atención á diversidade tipolóxica das obras conservadas. Vólvese traza-lo marco histórico, o cal facilita a comprensión do sentido da redacción das distintas obras. Ó seu compás presenta Mariño a lenta penetración do castelán, manifestada na escrita a partir de mediados do XV e coñecida nos hábitos da alta nobreza desde finais do século XIII. Atende por separado ás sociedades eclesiástica e civil e mostra claramente a introducción da situación diglósica. Por coherencia, creo que se podería incluír aquí o apartado 9 (*A lingua da poesía galego-castelá*) como un aspecto máis do uso literario do galego -xa netamente interferido polo castelán- a finais da Idade Media.

Xa me referín anteriormente á excelente factura do **capítulo III**, ó que, ó meu modo de ver, non lle falta nin lle sobra nada. Raiando todo a grande altura, eu destacaríaa a mestría coa que traza R. Mariño no apartado 2 as vías de penetración do castelán nas diferentes esferas da sociedade galega. Establecendo dúas fases na Idade Moderna demarcadas pola instauración da monarquía borbónica en España (1700), vai pasando revista ós diferentes estamentos e institucións e ás súas fidelidades lingüísticas, que non sendo moi contados casos (a Xunta do Reino de Galicia) actuaron abertamente como potentes resortes da penetración

do castelán: o aparato eclesiástico, tanto secular coma regular, a aristocracia -moita dela vida de fóra-, a administración civil, coa Real Audiencia á fronte, o sistema educativo e as institucións de novo cuño, como a Real Academia de la Lengua Española, mediante as cales se puxo en funcionamento en España o modelo centralizador e homoxeneizador da Francia borbónica. Esta exposición é rica en detalles e consegue que o lector chegue a ve-la cotidianidade da lingua nun período do cal posuimos poucas referencias directas ou indirectas do uso oral e do cultivo escrito do galego. Non están a menor altura os outros apartados, desenvolvidos xusto ata o límite do que permite o actual estado de coñecemento. É un bo exemplo disto o partado 6, no que se ven os primeiros estudos sobre a lingua galega, debidos a Sarmiento e emulados por Sobreira e Cornide.

O **último capítulo** (← IV) ofrece unha visión limpa e diáfana da vida do idioma galego na Idade Contemporánea. Iníciase cunha excelente sinopse das transformacións ocorridas neste período, desde a formación do Estado moderno ata os grandes cambios dos sistemas de produción que fixeron da Galicia rural decimonónica un país cada vez máis asimilado ó sistema capitalista, pasando tamén pola sangría da emigración, comezada xa no XVIII e convertida en feito social masivo nesta altura. En paralelo coa explicación pormenorizada das transformacións sociopolíticas vaise explicando en detalle o avance do coñecemento e do uso do castelán e o retroceso do monolingüismo en galego. Factores como a emigración, a mobilidade social ou o imparable proceso de urbanización contribuíron de forma decisiva á propagación do castelán polas redes sociais. No plano das transformacións políticas e administrativas resultaron decisivas as reformas centralizadoras e entre elas de forma singular a do sistema educativo, que desde aquela ofrece un marco legal claramente favorable ó castelán e adverso para o galego. Hai que esperar ó ano 1936 para que apareza, co Estatuto da República, a primeira disposición legal favorable ó galego, aínda que non será ata o ano 1979 cando se faga efectiva coa aprobación e entrada en vigor do chamado Decreto de Bilingüismo, corroborado definitivamente coa aprobación do novo Estatuto de Autonomía no ano 1981.

O cultivo, defensa e reivindicación do galego (aptdo. 3) é presentado en 5 etapas: a antesala do Rexurdimento (1800-1840), o Rexurdimento (1840-1916), o alborear do nacionalismo antes da Guerra Civil (1916-1936), a residencia durante o franquismo (1936-1975) e o momento actual (1975-). Tamén se contempla o labor realizado na emigración e no exilio, como complemento necesario da situación xeral. Cun esquema cronolóxico similar aténdese á elaboración do estándar (apto. 5), prudentemente distanciado da relativa rixidez das catro fases propostas por Fernández e Monteagudo para o patrón literario: (1) Galego popularista (ata finais do XIX), (2) Galego enxebriista (desde finais do XIX ata 1936), (3) Galego protoestándar (desde 1936 ata a década dos 70) e (4) Galego estándar (desde finais da década dos 70 ata hoxe). O carácter non lineal da evolución e a insuficiencia das obras consideradas por estes xustifica a non adopción dunha periodización propia para a elaboración do estándar.

O estudo do galego (aptdo. 6) tivo na súa introducción no ensino universitario un fito senlleiro, polo que, seguindo a Regueira, estabécese un antes e dun despois de 1965. A panorámica ofrecida, necesariamente sumaria, ten uns baseamentos firmes de obxectividade e as opinións verquidas aparecen convenientemente contrastadas cos feitos e con outras opinións solventes e autorizadas. Non se fan exclusións por prexuízo e recóllense tamén as contribucións máis recentes.

Merece un comentario á parte a **bibliografía**. É moi de agradece-la exhaustividade na mención das fontes, xa que é un portal aberto a todo tipo de exploracións e mesmo comprobacións. Dá fe do enorme esforzo de lecturas que respalda ó autor e, sobre todo, da súa capacidade de crítica e asimilación. Por outra banda, detecto moi poucas ausencias e as que hai, como é o caso do *Repertorio bibliográfico da lingüística galega*, son debidas a despistes. Persoalmente preferiría algún tipo de ordenación en tan extensa bibliografía (ocupa 54 páxinas), ben por grandes períodos, ben por enfoques ou atendendo a calquera outro criterio que poida ser operativo, mais entendo que se acuda á ordenación alfabética, pois cumpre sobradamente o papel que lle corresponde na estrutura da obra. Atrévome a suxerirlle a Ramón Mariño que retome a bibliografía e que faga con ela unha guía comentada en formato de libro. Pouco esforzo lle significaría a el e moito beneficio ós que laboramos no cada vez menos ermo eido da lingüística histórica galega.

O **estilo** de redacción é axil e escapa do uso de tecnicismos innecesarios que poidan levantar muros de incompreensión entre o autor e o lector. É de agradece-la riqueza no léxico, que abre un horizonte conceptual libre de ambigüidades e inconcrecións, e, aínda máis se cabe, a enxebrega léxica e gramatical que viste de elegancia a redacción e eleva o galego a unhas cotas poucas veces alcanzadas no ensaio.

Hai pequenas cousas que dependen do gusto persoal de cada un, e parece evidente que R. Mariño non é partidario do emprego de recursos gráficos como apoio á lectura. Persoalmente agradecería algunha gráfica nos apartados dedicados a traza-lo marco histórico de cada época e tal vez no capítulo IV ó falar da evolución dos usos, competencia e actitudes dos falantes nos últimos 100 anos, pero non teño dereito a reclamarllo, pois mentiría se dixese que non se fai entender perfectamente cos medios da súa preferencia.

Chegados a este punto e postos a facer balance de resultados é evidente que Ramón Mariño conseguiu tódolos obxectivos esperables. Co seu libro inaugúrase unha nova era nos estudos de historia da lingua galega, pois por primeira vez dispoñemos dunha exposición completa e crítica. Os tempos -aínda ben próximos- nos que había que multiplicar esforzos para buscar información e homoxeneizala están felizmente superados. Como profesor universitario desta materia dou fe da dificultade coa que durante anos chocamos profesores e alumnos por non dispoñer dunha obra coma esta, convertida en instrumento imprescindible desde o mesmo día da súa aparición. Felicito moi sinceramente a Ramón Mariño pola calidade do seu libro, que non por ser pioneiro deixou de ter unha factura redonda e acabada. A título persoal agradézolle que rebaixase un pouco o pesimismo que sinto ante o incerto futuro da lingua galega, no que gracias á publicación do seu libro xa hai unha preocupación menos.

XAVIER VARELA BARREIRO